

LINGVISTIKADAGI MORFONOLOGIK HODISALAR TADQIQI XUSUSIDA

Sharipova Firuza Mehriddinovna

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada lingvistikaning morfonologiyadagi morfonologik hodisalarining ingliz tilida o'rganilishi hamda uning paydo bo'lishi bilan bog'liq muammolar xususida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *morfonemika, talaffuz asoslari, fonologik qoida, ko'plik allomorflari, morfonemik va killik, generativistik pozitsiya, morfonema.*

Lingvistika fani hozirgi davrning ilg'or fanlaridan biri bo'lib tobora rivojlanib bormoqda va unga taalluqli bo'lgan ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, fonologiya va morfonologiya, intonologiya va matnshunoslik, semiotika kabi sohalar hanuz yetarli o'rganilmay kelmoqda. Lingvistika sohasida tub o'zgarishlar sodir bo'lgan bir davrda umumtarixiy izlanishlar o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Lingvistikada morfonologiya deb nomlanuvchi bo'lim mavjud bo'lib, morfologiya va fonologiya kabi bo'limlarning orasidan joy olgan. Birinchi fan shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, turli ma'nolar hosil qilishga yordam beradi. Bundan tashqari morfemalarning fonologik shakllari va morflarning yoki alohida bir morfemalarning fonologik shakllari bilan chambarchas bog'liq.

Morfonologiya tilshunoslikning ma'lum bir tilning fonologik xususiyatlaridan to'liq olinmagan morfemalarining tuzilishi, fonemik tarkibi va o'zgarishi qonuniyatlarini, shuningdek, tilga xos bo'lgan morfonologik xarakterdagi hodisalar yig'indisini o'rganadigan til bo'limidir. Ingliz tilida (ba'zi rus tilida) yozilgan ko'plab asarlarda morfonologiya morfonemika deb ataladi.

Odatda morfonemik qoida fonologik qoida bilan taqqoslanadi. Biroq, ma'lum bir morfologik muhit uchun ma'lum cheklovlar mavjud. Bunday tushuntirishga kelsak, morfonemaning har qanday qoidasi qo'llanilishi kerak bo'lgan muhitga sezgir deb taxmin qilish mumkin. Bu morfonemik qoida va fonologik qoida o'rtasidagi asosiy farqdir. Shuning uchun morfonema qoidalari morfema chegaralarida yuzaga keladigan morfologik muhitdagi fonologik jihatlarni aniqlashi kerak. Morfemaning eng mos shaklini tanlash atrof-muhitga nisbatan hal qiluvchi qadamdir. Ingliz tilida ko'plik allomorflariga nisbatan morfonema qoidasi mavjud. Masalan, inglizcha ko'plik qo'shimchasi s /s/ kabi talaffuz qilinadi. Agar so'z unli yoki jarangli undosh bilan tugasa, xuddi shu s qo'shimchasi ingliz tilida /z/ kabi talaffuz qilinadi (hugs /hagz/ yoki peas /piz/). Nihoyat, shunday qoida borki, agar morfema o'tkir undosh bilan tugasa, unga es qo'shimchalarini qo'shib, /iz/ (foxes /foksiz/) kabi talaffuz qilinadi. Bu barcha morfonemik qoidalar ma'lum fonologik atamalar bilan bog'liq holda tuzilgan, lekin morfologik sharoitlarga bog'liq bo'lib qoladi. Aslida, ingliz tilida esda tutilishi kerak bo'lgan morfonemik almashinishlarning ko'plab misollari mavjud.

Barcha morfofonemik qoidalarining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, so'zlarni yoddan yodlab olish va ularni leksik shartli ko'plik yoki zamon allomorflari bilan qanday bo'ladigan bo'lsa, mexanik tarzda ishlatish shart emas. Chomskiy va morfofonemik qoidalarining boshqa tarafdorlari va ishlab chiquvchilari mavjud fonologik va morfologik muhitga nisbatan mumkin bo'lgan talaffuzni taxmin qilishni taklif qilishdi.

Ular muntazam fe'llarning o'tgan zamonini yaratish va talaffuz qilish mumkin bo'lgan qoidalar bilan ishladilar. Talaffuzdagi fonologik shartli o'zgarishlarning ma'lum bir tizimi ishlab chiqilishi bilanoq, ba'zi tilshunoslar morfofonemik qoidalar va almashinishlarni faqat fonologik tamoyillarga asoslanib tushuntirib bo'lmasligini tan oldilar. Shuning uchun uni fonologiyadan chiqarib tashlash va uning domenida yaratish kerak edi.

Chomskiy va Xalle oldida morfofonemik qoidalarining eng yorqin tarafdorlari va ishlab chiquvchilari sifatida morfologiya va fonologiyani birlashtira oladigan interfeys yaratish zarurati bor edi. Ushbu tilshunoslar o'quvchilar talaffuz asoslarini tushunishlari mumkin bo'lgan yangi sohani joriy etish g'oyasini yaxshi ko'rar edilar.

Chomskiy va Xalle shunday deb yozganlar: "morfofonemik vakillik" atamasi faqat leksik va fonetik qoidalar o'rtasida mavhumlik bo'yicha oraliq darajadagi lingvistik ahamiyatga ega bo'lgan taqdirdagina o'rinli bo'ladi". Shu bilan birga, mualliflar o'z nazariyalarining zaif tomonlarini ta'kidlashni istamadilar, chunki ular "bunday darajaning mavjudligi isbotlanmagan va uning mavjudligiga shubha qilish uchun kuchli sabablar bor" deb ishonishgan.

Tanlangan pozitsiyaning to'g'riligini isbotlashning noaniqliklari va imkonsizligiga kelsak, Chomskiy va Xalle bir nechta raqiblarga va morfofonemikaga qo'llanilishi mumkin bo'lgan yangi muqobil yondashuvlarni ishlab chiquvchilarga duch kelishdi. Hammond va Noonan taklif qilingan morfofonemik qoidalarda kuzatilgan generativistik pozitsiya bilan bog'liq muammolardan foydalangan holda bahslarni tashkil qilishdi. Tabiiy va g'ayritabiiy morfofonemik qoidalar qayerda ekanligini aniqlash qiyin edi va tilshunoslarga ko'proq tushuntirishlar kerak edi.

Xarris Chomskiy va Halle nazariyasi tarafdorlaridan biri bo'lib, u morfofonemani real birlik sifatida tasvirlashga muvaffaq bo'ldi, garchi bu yutuq allaqachon taklif qilingan fonemalar va ularning tildagi funksiyalari asosida amalga oshirilgan bo'lsa ham. Hozirgi kunda til o'rganuvchilar va tilshunos olimlar morfofonemani o'ziga xos grammatik ma'noga ega bo'lgan va so'zning ma'nosini aniqlashga, to'g'ri talaffuz qilishga yordam beradigan fonema turi deb ta'riflaydilar. Morfofonemik nazariyaning rivojlanishi Kilberi tomonidan muvaffaqiyatli kiritildi. Bu muallif Chomskiy va Xallenging grammatik tadqiqotlariga asoslangan o'ziga xos belgilar va nazariy ta'sirlariga to'xtalib o'tdi.

Umuman olganda, fonologiya va morfologiya o'rtasidagi munosabatlar tarixi uzoq va murakkabdir. Dunyoning turli burchaklaridan kelgan tilshunos olimlar so'z yasashining barcha o'zgarishlari va o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish uchun morfema va fonemalarni qanday birlashtirish kerakligi to'g'risida o'z fikr va yondashuvlarini taklif qildilar. Morfofonemik qoidalarni yaratish tilshunoslar tomonidan amalga oshirilgan hal qiluvchi

qadam bo'lib, o'quvchilar nimani o'zgartirish kerakligini va nima uchun bu o'zgarishlarni hisobga olish kerakligini tushunish uchun ajoyib imkoniyatga ega bo'ldilar. Nazariyani ishlab chiquvchilar turli xil fikrlarni taklif qiluvchi ko'plab o'zgarishlar va qiyinchiliklarga duch kelishdi.

Shunga qaramay, Kilberi tomonidan Chomskiy, Halle va Xarrison asarlari asosida taklif qilingan morfofonemik nazariyaning rivojlanishi bir necha o'n yillik ish va baholashlar natijasidir. Har bir morfema, fonema va morfofonema o'z vazifasiga ega bo'lib, o'quvchi tomonidan ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan so'zni o'z ma'nosi bilan ta'minlaydi. Tez xulosa chiqarish yoki morfofonemik qoidalarni yoddan eslab qolish va ularni avtomatik ravishda ishlatishga harakat qilishning hojati yo'q. Shuni tushunish kerakki, morfofonemika ma'lum bir morfologik kontekstda o'ziga xos fonologik xususiyatlarni birlashtiradigan soha bo'lib, so'z qanday tuzilishi va talaffuz qilinishi kerakligini tushunish uchun har bir holat alohida o'rganilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduazizov A. A. , Ayub G'ulom va o'zbek tilshunosligi. Toshkent. 2004.
2. Abduazizov A. A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi to'ldirilgan va tuzatilgan 2-nashri Toshkent "Universitet", 2010.
3. Bauer, L. 1983. English Word-formation. New York: Cambridge University Press
4. Fromkin, Victoria et. al. 1990. An Introduction to Language. Sidney: Harcourt Brace Jovanovich
5. Kelly, Gerald. 2000. How to Teach Pronunciation. England
6. Sloat, C. and Taylor, S. 1978. The Structure of English Words. Eugene Oregon: Pacific Language Associates
7. Sukarsono. 2009. Morphology. Tulungagung: Tiara Press